

רופאים יהודים בימי הביניים – בין ספרד המוסלמית לספרד הנוצרית

יעל וייס

מאמר זה שואף להעשיר את השיח העוסק בהשתלבותם של היהודים בקהילות הרוב בימי הביניים, על ידי בחינה השוואתית של מעמד הרופאים היהודים שפעלו בחצי האי האיברי באזורים שהיו בשליטת המוסלמים באל-אנדלוס, לעומת מעמדם של הרופאים שפעלו באזורים שהיו בשליטת הממלכות הנוצריות. המאמר סוקר תחילה את המעמד הרשמי של הרופאים היהודים בשני חלקיו של חצי האי, כפי שהוא עולה מן הספרות הדתית והדידקטית. לאחר מכן הוא בוחן אם הוצבו מגבלות משמעותיות במסלול ההכשרה ובהליכי ההסמכה של הרופאים בני המיעוטים. לבסוף, המאמר דן בכוחם הפוליטי, הכלכלי והחברתי של הרופאים היהודים ששירתו את השליטים ואת בני ביתם. הכותבת טוענת כי בכל חצי האי האיברי ניכר פער רב בין התפיסות הדתיות והרטוריקה האנטי-יהודית לבין מעמדם האיתן יחסית של הרופאים היהודים למעשה.

בימינו, כאשר המדינות המודרניות הולכות ונעשות 'רב-תרבותיות' יותר ויותר, ניכר עניין רב בקהילה האקדמית בהיסטוריה של מיעוטים דתיים, בין היתר בשל הפוטנציאל של תחום זה לספק כלים להבנת שורשי הבעיות הניצבות בפנינו בהווה. עמדה רווחת רואה בחוויה הרב-תרבותית שאפיינה את ספרד במהלך ימי הביניים, עת התקיימו באותו שטח בכפיפה אחת שלוש קהילות דתיות שונות (נוצרית, מוסלמית ויהודית), מופע יוצא דופן של *convivencia*, קרי של סובלנות דתית מרשימה, שאפשרה לשלוש הקהילות הדתיות לפרוח יחד בחצי האי.

תאוריית ה-*convivencia* נעשתה פופולרית בהיסטוריוגרפיה הספרדית, בעיקר בעקבות עבודתו של אמריקו קסטרו (Castro 1984) אשר טען שהתרבות הספרדית המודרנית היא תוצאה של שילוב שלוש התרבויות הדתיות שהתקיים בחצי האי בימי הביניים. ואולם, בשל רגישותה הפוליטית של הסוגיה, חוקרים רבים שהמשיכו

* ברצוני להודות לד"ר מירי שפר ולפרופ' רון ברקאי על הסיוע הרב וההשראה שהושיטו לי בעיבוד המאמר, ולרן ולבני משפחתי על תמיכתם.

את גישתו של קסטרו 'ניפחו' את מושג ה-*convivencia* לכדי מיתוס המבוסס על הכללות רבות חסרות כל בסיס היסטורי רציני.¹ מנגד, מגמות היסטוריוגרפיות אחרות משתדלות לבחון את היחסים האתנו-דתיים בספרד של ימי הביניים מתוך התחשבות בנסיבות הזמן והמקום. מגמות אלו מדגישות את היבטי ה-*convivencia* אך אינן מתעלמות מנקודות החיכוך בין הקהילות. דוגמה טובה לכתיבה זו היא ספרו של נורמן רות' (Roth 1994) הבוחן את מערכות הקשרים בין היהודים לקהילות הרוב בחצי האי (הקהילה הנוצרית-ויזיגוטית והקהילה המוסלמית) ומתאר הן את שיתוף הפעולה בין הקהילות השונות, הן את רגעי העימות ביניהן.

בהשראת מגמה היסטוריוגרפית זו, ינסה מחקר זה לתרום לשיח המתמקד בבחינת היחסים בין הקהילות היהודיות לבין קהילות הרוב בחצי האי האיברי במהלך ימי הביניים. ואלם, במקום להתייחס לקהילות היהודיות בכללותן, יבחן מאמר זה את החוויה ההיסטורית של קבוצה מקצועית אחת בקהילה היהודית, זו של הרופאים היהודים. המאמר יבדוק את מעמדם של הרופאים היהודים שחיו בחצי האי האיברי בין המאה העשירית לאמצע המאה החמש-עשרה לסה"נ, וישווה את היחס שזכו לו הרופאים היהודים שפעלו באזור המוסלמי (הידוע בשמו הערבי אל-אנדלוס) לזה שזכו לו הרופאים היהודים שפעלו בממלכות הנוצריות בחצי האי.

היסטוריה של המדעים היא מרכיב חשוב בהיסטוריוגרפיה הבוחנת את היחסים בין השלטון לחברה, לרבות היחסים שבין השלטון לקהילות המיעוט.² הדבר נובע מכך שבאופן מסורתי היו המקצועות המדעיים מן התחומים העיקריים אשר במסגרתם התרחשו שיתופי פעולה ומגעים בין קהילות דתיות ולשוניות שונות. כך, לדוגמה, נוצרים (במיוחד הנסטוריאנים) ויהודים מילאו תפקיד מפתח בתהליך התפתחותו של המחקר המדעי בארצות האסלאם, בעיקר בזכות תרומתם לתרגום העבודות המדעיות של גאלן (Galen) והיפוקרטס (Hippocrates) מיוונית לערבית. כמו כן, יהודים תרמו רבות להעברת הידע הרפואי שנצבר בחברות המוסלמיות אל אירופה הנוצרית – הודות למפגש הבינ-תרבותי שהתרחש בחצי האי במהלך ימי הביניים (Barkai 1995). לכן, הדיון על אודות הרופאים היהודים עשוי לשפוך אור ייחודי על מערכות היחסים המורכבות שנקשרו בין נתח מסוים זה של הקהילה היהודית לבין קהילת הרוב.

1 בעניין המיתוסים ההיסטוריוגרפיים שנוצרו סביב סוגיית הדו-קיום בין היהודים למוסלמים בימי הביניים ראו: Cohen 1996: 50-63.

2 במאמר זה ההתייחסות ל'מיעוט' ול'רוב' לא תהיה תלויה ביחס המספרי שבין הקבוצות, אלא ביחסי הכוחות שביניהן. כך, לדוגמה, אף על פי שבמקרים רבים המוסלמים שחיו באזורים שהיו בשלטון נוצרי היו רוב מספרי בערים שהתגוררו בהן, הם ייקראו 'מיעוט' משום שהשלטון בערים אלו היה בידי הנוצרים – ולהפך.

עם זאת, משום שהרופאים היו רק קבוצה מקצועית אחת בקהילה היהודית הרחבה יותר (אם גם קבוצה בעלת משמעות), יש להיזהר מהשלכות גורפות מדי מההיסטוריה שלהם על חוויתם של שאר בני עמם. הרופאים היהודים היו חלק מן העילית של הקהילה היהודית, עילית שאליה השתייכו גם הסוחרים הגדולים, האינטלקטואלים, אנשי הדת ופקידי המנהל. בהיותם שייכים לעילית הם נהנו ממעמד חברתי גבוה והוטלה עליהם אחריות לייצג את קהילתם אל מול הרשויות והחברה הסובבת (Goitein 1963). ואמנם דויד ווסרשטיין מציין כי בהיותם קבוצה השייכת לעילית, נבדלו הרופאים היהודים משאר בני עמם לפחות בשני מובנים חשובים: ראשית, משום שנטו לקיים יחסים הדוקים במיוחד עם קהילת הרוב, ולכן היו תלויים מאוד ברצונה הטוב; שנית, שלא כמו שאר בני עמם וככל קבוצת עילית, רופאים יכלו להרשות לעצמם לעמוד 'מעל החוק' במובנים מסוימים (Wasserstein 1995: 104). בשל הבדלים אלו ואחרים, יש לזכור כי בחינה של מעמד הרופאים היהודים אינה מלמדת בהכרח גם על מעמדם של שאר היהודים.

במהלך חמש מאות השנים שבין המאה העשירית לאמצע המאה החמש-עשרה ידעו החלק הנוצרי והחלק המוסלמי של חצי האי האיברי הן תקופות של סובלנות בין-דתית והן תקופות של קנאות דתית, ועל כן זו תקופה מעניינת למחקר.

בקווים כללים אפשר לומר כי הקהילות היהודיות שגשגו ופרחו בתקופת השלטון המוסלמי, בין המאה העשירית לאמצע המאה השתיים-עשרה,³ במהלך שלטונן של הח'ליפות האומייית (920-1009 לערך), הממלכות המוסלמיות העצמאיות הירועות בשם 'אל-טַוַאאָף' (1008-1091 לערך) ושושלת אל-מַרְאבְטוֹן שמקורה בצפון-אפריקה (1160-1090 לערך). במהלך תקופה ארוכה זו גדלו הקהילות היהודיות במספרן ובעושרן האינטלקטואלי והכלכלי. שלא כמו בשאר ארצות אירופה, אוירת הסובלנות יוצאת הדופן שאפיינה את ספרד המוסלמית העניקה ליהודים הזדמנויות רבות כמעט בכל תחומי העשייה: במסחר, במדעים, בספרות, בחקלאות ובמנהל.

ואולם, באמצע המאה השתיים-עשרה כבשה השושלת הצפון-אפריקאית אל-מֻחַדוֹן את אל-אנדלוס, ובכך הגיעה לסיומה הפריחה הרבת-תרבותית שתוארה לעיל.⁴ בתקופת שלטונה של שושלת זו (1161-1212) התנהלו רדיפות נגד המיעוטים הדתיים, ויהודים, נוצרים ואף מוסלמים שנחשבו לכופרים אולצו להתאסלם בעל כורחם. עקב

3 למרבה הצער, מעט מאוד ידוע על הקיום היהודי בספרד מכיבוש חצי האי בידי המוסלמים (בשנת 711 לסה"ג) ועד המאה העשירית. ראו: Roth 1994: 75; Wasserstein 1997: 181.

4 אם כי אין לשכוח שגם לפני כיבוש ספרד בידי שושלת אל-מוחַדוֹן הידועה בקיצוניותה הדתית (בשנת 1145), היו מקרים של רדיפות ושל אלימות נגד יהודים. כך, לדוגמה, ב-1066 נרצח יוסף אבן נגרילה, בנו של שמואל הנגיד, ונטבחה הקהילה היהודית של גרנדה. למעשה, ייתכן שהסובלנות בספרד המוסלמית הייתה רבה יחסית לספרד הנוצרית, אך לא מוחלטת (Cohen 1994: 165).

כך, ברחו מרבית היהודים, חלקם הרחק מחצי האי, וחלקם אל הממלכות הנוצריות בצפון ספרד.

אולם, כמעט בו בזמן שהסובלנות הדתית בספרד המוסלמית שקעה, פרחו סובלנות דתית בעלת משמעות בממלכות הנוצריות בצפון חצי האי. בתחילת המאה השלוש-עשרה, בעת שקלטו את אלפי היהודים והמוסלמים שהגיעו לאזורים שבשליטתם במהלך ה'רקונקיסטה' (Reconquista), ה'כיבוש מחדש' של ספרד המוסלמית, נטו השליטים הנוצרים למדיניות של *convivencia*⁵. בעקבות זאת, לפי הערכתו של הווארד סצ'ר, נהגו הקהילות היהודיות בממלכות הנוצריות מפריחה חברתית וכלכלית יוצאת מן הכלל, וייתכן שאף מפריחה גדולה מזו שחוו בתחילת 'תור הזהב' באל-אנדלוס (Sachar 1995: 51). אולם, לקראת סוף המאה השלוש-עשרה, עם התפשטות ה'רקונקיסטה' והתגברות הקנאות הדתית הנוצרית שליוותה אותה, הגיעה התחייה היהודית שוב לקיצה, ובסופו של דבר גורשו היהודים מספרד הנוצרית בשנת 1492 (והמוסלמים בתחילת המאה השש-עשרה). מכאן אפשר לטעון שה'מחזוריות' שאפיינה את עלייתה ושקיעתה של הסובלנות הדתית בחצי האי האיברי בין המאות העשירית לחמש-עשרה, יוצרת את הבסיס לעריכת המחקר ההשוואתי על מעמדם של הרופאים היהודים בשני חלקיה של ספרד.

כדי לבחון את מעמדה של קבוצה מקצועית זו אדון בפרק הראשון של המאמר בשיח על אודות בעלי המקצוע בספרות היפה ובכתבים מסוגים שונים. שיח זה מושפע, בין היתר, מהשקפות דתיות וממנהגים מקומיים המושרשים היטב בתרבות והמגדירים את מקומו ה'רצוי' של בעל המקצוע בסולם החברתי. אולם, לא פעם אפשר למצוא פער גדול בין הרטוריקה (העוינת לעיתים קרובות) למציאות (הגמישה לעיתים רבות). משום כך, ינתחו הפרק השני והשלישי את מה שאכנה 'מעמדם החברתי של הרופאים היהודים למעשה'. הפרק השני יעסוק בשאלה האם הרופאים היהודים סבלו ממגבלות כלשהן במהלך הכשרתם והליכי הסמכתם. דיון זה קשור למגבלות שהציבה החברה בפני התפתחותם המקצועית, ולשאלה באיזו מידה הן נאכפו – אם בכלל. הפרק השלישי יבחן את הכוח הפוליטי, הכלכלי והחברתי שנהנו ממנו בעלי המקצוע היהודים אשר שירתו את בני השליטים.

אין זה פשוט לדון במחקר אחד בשני עולמות שהתפתחותם ההיסטורית שונה כל כך – העולם המוסלמי והעולם הנוצרי. אחת הבעיות במחקר נובעת מהשוני בסוגי

5 עד לתחילת המאה השש-עשרה הורשו המוסלמים שעברו לאזורים שבשלטון נוצרי להמשיך לקיים את דתם וכוננו 'מודהרס' – 'מי שהותר לו להישאר' (Mudéjares). הם חיו בקהילות נפרדות של מיעוט מוגן, וכל קהילה הייתה זכאית לזכויות מסוימות (חופש פולחן, חופש תנועה, שיפוט עצמי חלקי וכדומה) בהתאם לחווי הכניעה שנחתמו בינה לבין הכובשים ובתמורה לתשלום מס מיוחד. להרחבה ראו: יונה 2003: 61.

המקורות הנגישים הרלוונטיים לכל אחת מהקהילות: על אודות ספרד הנוצרית קיים חומר עשיר בארכיונים העירוניים הרבים ששרדו. לעומת זאת, החומר הנגיש על אל-אנדלוס הוא מטבע אחר ויש בו בעיקר כרוניקות היסטוריות, שירה, 'שאלות ותשובות' וספרים ללימוד רפואה. שוני זה באופי המקורות מקשה על המחקר ההשוואתי, משום שלא תמיד אפשר למצוא חומר העוסק באותן סוגיות בשתי החברות. קושי מתודולוגי נוסף נובע ממאפיין ידוע של המקורות: משום שמיומנויות הקריאה והכתיבה היו נחלתם של מעטים באותה תקופה, השתייכו מחברי המקורות לעילית המשכילה. רוב האוכלוסייה, לעומת זאת, לא השאירה אחריה תיעוד בכתב (Barkai 1984: 14). מאמר זה יעסוק, אם כן, ברופאים המלומדים בלבד – במי שהשתייכו לאסכולה הגאלנית, היא הרפואה המדעית-הרציונאלית, וזאת למרות שהקו שהפריד בין רפואה מדעית לרפואה עממית בימי הביניים לא היה ברור תמיד. הרופאים המלומדים ידעו קרוא וכתוב, והשאירו מאחוריהם אין ספור ספרי רפואה ומקורות אחרים. כמו כן, משום שרופאים אלו פעלו בפקיח צמוד יחסית של רשויות השלטון (שכן הם נדרשו לעבור בחינות הסמכה מטעמן) קל יותר למצוא עדויות עליהם במקורות הכתובים העומדים לרשותנו.

ה'רצוי': מעמד היהודים על פי תפיסות מוסלמיות ונוצריות

פרק זה משרטט בקווים כלליים ובקיצור נמרץ את התפיסות המוסלמיות והנוצריות העיקריות אשר למעמד היהודים בכלל, ובדבר מעמד הרופאים היהודים בפרט, מבלי לדון לעת עתה במעמד שהיה להם בפועל. השאלות המרכזיות בפרק זה הן: מה משותף לתפיסות המוסלמיות והנוצריות את מעמד היהודים ומה מבדיל ביניהן? באיזו מידה היו המוסלמים והנוצרים מעוניינים בהשתלבותם של היהודים בחברת הרוב? ומה היו מאפייניו של השיח המוסלמי והנוצרי על אודות דמותו של הרופא היהודי? חשוב לציין כי התפיסות שיוצגו בפרק זה אפיינו את השיח הרווח בחברות המוסלמיות ובחברות הנוצריות בעולם כולו והן אינן ייחודיות לחצי האי האיברי. כל אחת משתי חברות הרוב שהתקיימו בחצי האי האיברי השתייכה לעולם תרבותי, לשוני ודתי רחב יותר. לפיכך, למרות המאפיינים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים הייחודיים לחצי האי האיברי, עולם המושגים של החברה המוסלמית באל-אנדלוס היה, בסופו של דבר, זה של החברות המוסלמיות בצפון אפריקה, במזרח התיכון ובמידה מסוימת אף באסיה; ובאותה מידה, החברה הנוצרית בחצי האי האיברי הייתה שותפה מלאה לעולם המושגים של חברות נוצריות בדרום אירופה ובצפונה. לכן, 'תפיסותיהן' של החברה המוסלמית ושל החברה הנוצרית בחצי האי את מעמדם של היהודים ושל הרופאים היהודים לא חרגו במידה ניכרת מאלו של חברות דומות להן

במובנים תרבותיים, לשוניים ודתיים. הביטויים המעשיים של התפיסות הם שהשתנו מתקופה לתקופה וממקום למקום בהתאם לנסיבות הייחודיות – אך זה נושאם של הפרקים הבאים.

תפיסת המדרג

על אף ריבוי המקרים המתועדים היטב המצביעים על קשרים מקצועיים ואישיים הדוקים בין בני קהילות הדתיות השונות, כמו זה המתועד בגניזה (Goitein 1963), הצהירה כל קהילה דתית על שאיפתה לשמור על הפרדה מרבית בין נאמניה לבין נאמני הדתות המתחרות לה. ההפרדה הייתה, ועודנה במובנים מסוימים, כלי חשוב במניעת 'הרבקות' המאמינים בעקרונות 'הכפירה' של דתות אחרות. כמו כן, ההפרדה הפיזית המרבית נועדה לסייע בגיבוש תודעתה הקבוצתית של כל קהילה דתית באשר היא ולתרום לשמירת לכידותה.

אולם, מכיוון שהימצאותם של מיעוטים דתיים רבים בארצות המוסלמיות והנוצריות לא אפשרה הפרדה מוחלטת, נאלצו הנצרות והאסלאם להתמודד עם מציאות שמתקיימים בה בהכרח מגעים עם 'כופרים'. כדי להסדיר מגעים אלו ולשמור שיהיו מצומצמים ככל אפשר, גיבשו האסלאם והנצרות תפיסה של מדרג חברתי (היררכיה) לפיה מעמדם של המאמינים עליון תמיד על זה של הכופרים (Cohen 1994: 166). לפי היררכיה 'ראויה' זו, אין זה מתקבל על הדעת ש'כופר' ישיג עמדת כוח זהה או מעמד חברתי שווה – ובוודאי שלא עדיף – על זה של המאמינים. במובן מסוים, נועדה תפיסה זו גם לגרום לבני המיעוטים לאמץ את דת הרוב כדי להשתחרר מן ההשפלה שהיו אמורים לסבול ממנה.

תפיסת המדרג הייתה מעוגנת במשפט ובתאולוגיה של הנצרות ושל האסלאם. באסלאם, המיעוטים הדתיים המוכרים (היהודים, הנוצרים והזורואסטרים) נחשבו ל'אהל אל-ד'מה' (בני חסות). מעמד זה הקנה להם הגנה וחופש פולחן תמורת כניעתם לעליונות המוסלמים. בהתאם לכללי הד'מה, היו הד'מים אמורים, בין היתר, לשלם מס ייחודי (מס הגולגולת) באמצעות טקס משפיל, להצניע את טקסי הפולחן שלהם ואת סמלי דתם, ללבוש בגדים מיוחדים שיבדילו אותם בקלות מן המאמינים ולא לשרת בתפקידים שיעניקו להם סמכויות על מוסלמים. גם הנצרות הייתה מעונינת להבטיח כי מקומם של הלא-מאמינים יהיה בתחתית ההיררכיה החברתית (Cohen 1994: 111). הנצרות הצעירה קראה לעצמה 'ישראל החדשה' – הדת הנבחרת. על פי תפיסה זו, היהדות היא דת קדומה ופגומה, והדבר בא לידי ביטוי בין השאר בתאולוגיה, במשפט ובסמלי הדת.⁶ כך לדוגמה, קבעה ההחלטה הקנונית 68 של הכינוס הלותרני הרביעי

6 לסקירה כללית על יחסה של הכנסייה ליהודים בספרד ראו: Shimonsohn 1982.

(1215) כי על היהודים ללבוש סימן חיצוני שיאפשר לזהות אותם, כאות להשפלתם החברתית (דרישה דומה נדרשה מן הזונות).⁷ בהתאם לתפיסת המדרג, הן בחברה המוסלמית והן בחברה הנוצרית, ניכרה רתיעה ממינוי יהודים לתפקידים שהעניקו לבעליהם סמכות על בני קהילת הרוב, ובכלל זה לתפקידי מנהל ברשויות השלטון. מינוי יהודים לתפקידים שכאלה היה אסור על פי הנורמות החברתיות ולעתים גם על פי חוק. אף שבפועל בחרו רבים מהם לקרב אליהם יהודים ואפשרו להם לצבור כוח והשפעה, דאגו השליטים להצהיר כי הדבר אסור. כך לדוגמה, תקנון החוקים *Las Siete Partidas* של אלפונסו העשירי, מלך קסטיליה ולאון במאה השלוש-עשרה, קובע במפורש כי 'אף יהודי לא יוכל לשרת במשרה או להתמנות לתפקיד ושיעניק לו את האפשרות] לדכא נוצרים' (Carpenter 30: 1986).⁸ גם בשירה הותקפו שליטים שהתעלמו מן הנורמות החברתיות הרצויות וקידמו יהודים לתפקידי מפתח. לדוגמה, במהלך המאה האחת-עשרה ניסה אבו אסחאק מאלבירה (Elvira) לעורר את העם למחות על ההשפעה שצברו היהודים בממשל המוסלמי בגרנדה:⁹

מנהיגכם בחר בכופר לעוזרו,
שעה שהיה יכול, אילו רצה, לבחור במאמין.
באמצעותו [של העוזר היהודי], ריכזו היהודים עוצמה ונעשו גאים ושחצנים,
הם, שהיו המסכנים ביותר, ראו איך שאיפותיהם מתגשמות,
והטוב ביותר היה שלהם,
[...] וכמה מוסלמים מכובדים מצייתים בהכנעה
לקוף¹⁰ הנתעב ביותר מבין הרשעים?
[...] החזירו אותם למקום שהם שייכים אליו והורידו אותם לנמוך שבנמוך,
[...] הם בעלי הסוד הנאמנים שלכם, אבל איך אפשר לסמוך על בוגדים?

- 7 מועצה קתולית זו, אחת החשובות ביותר בימי הביניים, התכנסה ביוזמת האפיפיור אינוצנטיוס השלישי (Innocent III). ראו: 'The Canons of the Fourth Lateran Council, 1215', in: Internet Medieval Sourcebook: Twelfth Ecumenical Council: Lateran IV 1215. Retrieved from: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/latran4.html>
- 8 יש לציין כי למרות האיסור, ידוע שהמלך אלפונסו העשירי העסיק יהודים רבים בשורה של תפקידים ובהם גם רופאים. חלק מן הרופאים שעברו בעבורו התקדמו לתפקידי ממשל, ראו: Carpenter 1986.
- 9 השיר מופיע באנגלית בספרו של סטילמן. התרגום לעברית הוא שלי, ראו: Stillman 1979: 214-216.
- 10 ייחוס הכינוי 'קופים' ליהודים מבוסס על פסוקים מן הקוראן (סורה 2: 65; 5: 65; ו-7: 166). הנוצרים כונו לרוב 'חזירים'.

דוגמה נוספת לביקורת על חריגות מן הנורמה החברתית הרצויה, הוא חיבורו הידוע של אבן עבדון, מוסלמי מן העיר סביליה שחי בתקופת שושלת אל-מראבטון במאה השתיים-עשרה.¹¹ במסה שכתב על אודות החֶסְבָה (הפיקוח על המידות והמשקלות בשוק ועל המוסר הציבורי; מלאכתו של המחטסב) קבע כי יש לוודא שהמקצועות שהמוסלמים עוסקים בהם ישקפו כראוי את עליונותם החברתית והמוסרית: 'מוסלמי לא יכול לשמש מעסה של יהודי או נוצרי; הוא אינו יכול לפנות את האשפה שלהם ולא לנקות את בתי השימוש שלהם. למעשה, היהודי והנוצרי מתאימים הרבה יותר לעבודות משפילות מסוג זה' (Bat Ye'or 1985: 187).

הדמוניזציה של הרופא היהודי

למרות החוקים שנועדו למנוע מפגשים בין בני הדתות השונות ולשמור על מדרג ברור בין 'מאמינים' ל'כופרים', ולמרות המחאות כנגד הפרתם, התקיימו מגעים רבים בין בני חברת הרוב ליהודים. אחד התחומים הבולטים שהייתה בהם הפרה בוטה של עקרונות ההפרדה הוא תחום הרפואה. הרופאים היהודים, אשר כאמור קיימו מגעים מקצועיים ואישיים הדוקים עם בני קהילת הרוב, ניצבו בעמדה גבוהה מול מטופליהם: מתוקף תפקידם הם נתנו הנחיות שיכלו להכתיב את אורח חייהם של החולים, להציל את חייו של חולה או לגרום למותו. משום כך, הייתה פעילותם של הרופאים היהודים עשויה להיחשב להפרה חמורה של הנורמה החברתית 'הרצויה' והיא אכן עוררה ביקורת חריפה מצד חוגים מסוימים, מוסלמים ונוצרים כאחד.

אך עבודתם של הרופאים היהודים עוררה ביקורת גם מסיבות אחרות. בין השאר, נבעה הביקורת מהתחרות שהתנהלה בין הרופאים בני הדתות השונות על מקורות הפרנסה, כלומר, על החולים. בשל מספרם היחסי הגבוה של הרופאים היהודים, אין זה מפתיע שלעמיתיהם מקהילות דתיות אחרות היה אינטרס להסית נגדם כדי לנסות לצמצם את מספר החולים שפנו אליהם (Perlmann 1972: 316-317). נוסף על כך, מקורה של הביקורת כלפי הרופאים היהודים טמון גם באמונות טפלות ובאופי ה'מיסטי' וה'מאגי' כביכול של מקצועם ושל אישיותם. השילוב בין הידע הרב והמיומנות המיוחדות (המאפיינים כל רופא באשר הוא) לבין דתם הייחודית, היה בו כדי לעורר חשש ואפילו חשד אצל מי שהחזיקו בדעות קדומות על יהודים. בין כך ובין כך, הביקורת שהופנתה כלפי הרופאים היהודים לוותה לעיתים ב'מסע הפחדה' שמטרתו הייתה לעשות 'דמוניזציה' לדמותו של הרופא היהודי. הרופאים היהודים

11 לתרגום לספרדית של חיבורו של אבן עבדון ראו: Ibn Abdun 1948; אין אנו יודעים בוודאות מה היה מקצועו של אבן עבדון, ייתכן שהיה פקיה, קאדי או מחטסב. להרחבה על אודותיו ראו: Gabrieli 1971.

קושרו לשטן ותוארו כדמויות לא-אנושיות, כשרים וכגורמים בעלי דחף טבעי ועצום לפגוע ב'מאמינים'. הטענה הרווחת ביותר שהושמעה נגדם הייתה כי הם מנסים להרעיל את מטופליהם הלא-יהודים.

בממלכות הנוצריות של חצי האי האיברי התנהל 'מסע ההפחדה' בעיקר באמצעות חקיקה של אנשי דת ושלטים. בהקשר זה ראוי לציין את הנימוק שסיפקה בשנת 1397 מריה מלכת ארגון (Aragón), להנחיותיה המגבילות את פעולתם של הרופאים היהודים בממלכתה, באומרה כי '[...] היהודים השנואים האלה צמאים לדם נוצרי, כפי שכל אויב צמא, ו[על כן] מסוכן לנוצרים, כאשר הם חולים, לקבל כל עזרה רפואית מיהודים' (Shatzmiller 1994: 87-88). גם תקנון החוקים *Las Siete Partidas*, הנזכר לעיל, מבטא את ההסתייגות מהרופאים היהודים. למרות הלשון העדינה היחסית, גם כאן נקבע במפורש כי 'אסור לנוצרי לקבל תרופות [...] שהכין יהודי, אולם הוא עשוי לקבל תרופות בהנחייתו של רופא יהודי בעל ידע, בתנאי שנוצרי בעל ידע הוא אשר מכין אותם' (Carpenter 1986: 34-35). כמו כן, הוועידות הכנסייתיות של וליאדוליד (Valladolid) מ-1322 ושל סלמנקה (Salamanca) מ-1335 התריעו מפני הרופאים היהודים אשר 'בחסות הרפואה [...] הורגים נוצרים כאשר הם מספקים להם תרופות' (Shatzmiller 1994: 88).

אפשר למצוא גם מקורות אחרים, כגון שירה וספרות יפה, החושפים את האמונות הטפלות שרווחו באשר לטבעם הלא-אנושי של הרופאים היהודים. כך לדוגמה, כתב כומר ספרדי ב-1460: '[...] קשה למצוא אחד [נוצרי] שאין לו שטן יהודי כרופא' (Sachar 1995: 51). מרתק עוד יותר הוא חיבורו של יוסף אבן זברה שהתגורר בספרד הנוצרית בסוף המאה השתיים-עשרה. אבן זברה מספר כי הלא-יהודים נוהגים לומר כי יהודים פותחים קברים ומוציאים את עצמות המתים, שורפים אותן ומכניסים מהן תרופות (זברה תרפ"ה: 65).

בעולם האסלאם התנהלה הסתה דומה נגד יהודים בכלל ונגד רופאים יהודים בפרט, בעיקר בתקופת מסעות הצלב ולאחריהם. חיבורו של אבן עבדון מסביליה, הנזכר לעיל, עשיר בדוגמאות לכך: 'כיצד אפשר לתת את חיי המוסלמים בידיים יהודיות? שואל המחבר. נוסף על כך, הוא מצטט פסוק מהקוראן המקשר בין הד'מים לדמות השטן כדי להצדיק את התועבה שהוא חש כלפי היהודים: 'השטן השתלט עליהם והשכיחם את זכר אלוהים. הם מחנה השטן. הנמנים עם מחנה השטן ילכו לאבדון' (Bat Ye'or 1985: 187).¹² גם חיבורו של אל-ג'וברי, בן המאה השלוש-עשרה, אל-מח'תאר פי כֶּשֶׁף אל-אַסראר, העוסק ברמאים ובנוכלים, כולל הטפה נגד רופאים

יהודים. בפרק החמישי, המוקדש כולו לחשיפת הרמאות של המלומד היהודי, כותב אל-ג'וברי:

[...] דעו כי אנשים אלו [היהודים המלומדים] הם היצורים הערמומיים, הזדוניים [...] והצבועים ביותר. לכאורה הם צנועים ואומללים, אך למעשה הם מרושעים ביותר [...] אם הם נשארים לכד עם מישהו, הם משמידים אותו. הם מציעים לו אוכל שיגרום לו להירדם, הם שוחטים אותו [...] הם מחבלים בכל התרופות וכאשר אף אחד לא שם לב, מוכרים אותן לאנשים [...] בבעלותם סודות שאינם ידועים לאיש [...] אי אפשר לסמוך עליהם והם השנואים ביותר. יש להיזהר מחברתם (Perlmann 1972: 316).

הקריאות הרבות שנשמעו נגד קבלת טיפול מרופאים יהודים ונגד הענקת סמכות ליהודים מראות כי ההפרדה בין 'מאמינים' ליהודים לא נשמרה בקפידה. תפיסת המדרג הרשמית משקפת רק באופן חלקי, אם כן, את מעמדם של היהודים והרופאים היהודים בימי הביניים. מכאן נשאלת השאלה, מה היה מעמדם של הרופאים היהודים בפועל?

האם אכן קופחו תלמידי הרפואה היהודים?

בשלב זה נתמקד בבחינת תחום ההכשרה הרפואית, ונשאל אם אכן הוטלו מגבלות ייחודיות על הסטודנטים היהודים לרפואה. כמו כן, נבחן את הליכי ההסמכה לרפואה ונברוק אם החברה הנוצרית והחברה המוסלמית בחצי האי האיברי ניסו למנוע מיהודים להשיג תעודות הסמכה ולהשתתף בשוק העבודה הרפואי הרשמי. לכאורה, נוכח חשיבותה של תפיסת המדרג באסלאם ובנצרות, ונוכח העוצמה והמעמד הטמונים במקצוע הרפואה, אפשר לצפות למצוא ניסיונות להגביל את כניסתם של היהודים לתחום.

הכשרה רפואית בימי הביניים

בארצות המוסלמיות בימי הביניים, ובכלל זה באזור המוסלמי של חצי האי האיברי, לא היה מונופול על ההכשרה הרפואית. מסלולי הלימוד השונים זכו לגיטימציה שווה מצד החברה והרשויות והם היו פתוחים בפני בני כל הדתות. בהקשר זה כינה לואיס גרסייה בייסטר (Garcia Ballester 1990) את שיטת ההכשרה הרפואית 'הלא-ממוסדת' (או הממוסדת בחלקה) שהייתה נהוגה בארצות המוסלמיות בתקופה הנידונה – 'מערכת פתוחה'. לפי מודל זה, להלכה, הורשה כל אדם להעביר ידע רפואי.

היה אפשר ללמד רפואה מחוץ למסגרת רשמית כלשהי, והמורים לא היו חייבים דין וחשבון לאיש. למרות קיומן של מוסכמות כלליות אשר ל'קאנון' הספרים שהיה רצוי שכל סטודנט לרפואה ילמד, תכניות הלימודים שנלמדו בסופו של דבר היו תלויות בהעדפותיו האישיות של כל מורה ומורה. גארי ליסר (Leiser 1983: 48-59) מצביע על ארבעה מסלולים אפשריים ללימוד מקצוע הרפואה בחברות המוסלמיות בימי הביניים: לימוד בבית חולים; לימוד במדרסה (מעין 'ישיבה'); לימוד פרטי בחניכתו של רופא ותיק; ולימוד עצמי באמצעות קריאת טקסטים. הבחירה במסלול אחד לא חייבה את שלילת המסלולים האחרים, ולמעשה היה אפשר לשלב ביניהם בדרכים שונות.

איך למדו היהודים רפואה בספרד המוסלמית? אפשר להניח כי הלא־מוסלמים לא למדו במדרסות משום שהן היו ביסודן מוסדות המיועדים ללימוד משפט מוסלמי, לעומת שלושת המסלולים האחרים שהיו פתוחים בפני מועמדים מכל הדתות. נורמן רות' מסביר כי היהודים נהגו ללמוד רפואה (וגם מקצועות אחרים) עם המוסלמים יחד (Roth 2002: 439-440). היהודים שכרו את שירותיהם של מורים מוסלמים וגם לימדו מוסלמים תמורת תשלום.¹³ רות' מציין שלמרות היעדר רישומים המצביעים במישרין על קיום בתי חולים יהודיים בספרד המוסלמית, אין הדבר פוסל את האפשרות שמוסדות אלו אכן היו קיימים – ולפיכך, ייתכן שהיהודים למדו רפואה גם במוסדות יהודיים. לימודי רפואה, ובמיוחד ההיבט העיוני שלהם, היו חלק מתכנית הלימודים הכללית של כל יהודי אשר רצה להתקבל למועדון 'המלומדים'. לכן, יהודים רבים, כמו רבי יהודה הלוי (1075-1141), גם אם לא שאפו לקריירה בתחום הרפואה, יכלו לשמש רופאים כאשר היה צורך בכך.

נראה כי מודל ההכשרה הרפואית בספרד הנוצרית היה ממוסד יותר, במיוחד אחרי המאה השלוש־עשרה, עת החלו לקום האוניברסיטאות הראשונות. מוסדות אלו לימדו בהתאם לתכנית לימודים שהייתה נוצרית־דתית במהותה, ושעריהן היו סגורים בפני תלמידים לא־נוצרים, לפחות להלכה. ואולם, אנו יודעים על מקרים מסוימים שבהם השתתפו יהודים מעטים, בצורה זו או אחרת, בלמידה באוניברסיטאות הספרדיות. רות' מציין, לדוגמה, כי ייתכן שהיו יהודים שלמדו באוניברסיטה בלרידה (Lerida), אוניברסיטה שנוסדה ב־1300 והייתה המוסד היחיד בארגון ובקטלוגיה שקיבל אישור רשמי ללמד רפואה (Roth 2002: 440). כמו כן, ידוע על יהודי אחד לפחות שקיבל תואר אוניברסיטאי מטעם אוניברסיטת פרפיניאן (Perpignan) בשנת 1390 (Roth 1958: 835), ועל יהודי אחר ושמו אברהם אביגדור מארל (Arles), אשר קיבל אישור להקשיב להרצאות במוסד אוניברסיטאי מבלי לזכות בתואר (Lepicard 1996: 56). אך

13 ראו לדוגמה את מילות ההתלהבות שכתב סטודנט מוסלמי לרפואה בצפון אפריקה על ההנחיות שקיבל ממורה יהודי יוצא אל־אנדלוס (Stillman 1979: 288).

מקרים אלו היו יוצאי דופן, ובאופן כללי יש לראות במוסדות האוניברסיטאיים עולם שהיה סגור בפני התלמידים היהודים.

ואולם, עצם העובדה שתואר אוניברסיטאי היה מחוץ להישג ידם של היהודים לא היה מכשול של ממש בפני מי שרצו ללמוד את המקצוע, מכיוון שלאוניברסיטאות הראשונות המעטות בספרד הנוצרית לא היה מונופול על לימוד רפואה (Garcia Ballester 1996: 13). מספרם של הרופאים הנוצרים בעלי התעודות האקדמיות לא היה יכול לספק את צורכי האוכלוסייה, וכדי לספק את הצורך הרב למדו רופאים רבים מחוץ למוסדות הרשמיים. בשלב מאוחר יותר התחזק מעמדם של המוסדות האוניברסיטאיים באירופה הנוצרית,¹⁴ אך במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה עדיין היה לגיטימי לחלוטין לרכוש את מקצוע הרפואה באמצעות קריאה ותרגום של טקסטים, או בעזרת מורה פרטי, בדיוק כמו בחברה המוסלמית.

רובם המכריע של היהודים, הן בספרד המוסלמית והן בספרד הנוצרית, נהגו ללמוד במסגרת המשפחתית בהדרכתו של בן משפחה מומחה בתחום, או של רופא ותיק. עצם העובדה שבמשפחות יהודיות רבות הועבר מקצוע הרפואה מאב לבן כמה וכמה דורות, היא עדות לחשיבותה של המסגרת המשפחתית בהכשרה הרפואית בחברה היהודית (וכך גם בחברות הנוצרית והמוסלמית). משה בן מימון (הרמב"ם, 1135-1204) שמוצאו אנדלוסי, רכש חלק ניכר מהשכלתו מאביו ולימד רפואה את בנו ואת אחינו (Friedenwald 1967: 186); לאון כהן מפויגסרדה (Puigcerda) ושני בניו היו מנתחים (Asis 1996: 44); וגם ממשפחת אבנרדות יצאה שושלת ארוכה של רופאים (Leroy 1985: 16).

יתרון חשוב שהיה לרבים מהסטודנטים היהודים על עמיתיהם הלא-יהודים היה נגישותם לחומר שנכתב בשפות זרות. נגישות זו הקלה על מי שרצו ללמוד את המקצוע בעצמם באמצעות קריאת טקסטים. לדוגמה, הרופא היהודי אבן שפרוט שפעל בארמונו של עבד אל-רחמן השלישי באל-אנדלוס, ידע לטינית, רומנס (Romance), דיאלקט של לטינית שממנו תפתח השפה הספרדית), ערבית ועברית. במשפחות מסוימות של יהודים ספרדים עברה ידעת השפה הערבית, שפה שהביאו אתם לספרד כאשר ברחו משלטון אל-מראבטון במחצית המאה השתיים-עשרה, או כאשר עברו לתחום שלטון הנוצרים במהלך ה'רקונקויסטה', מאב לבן. יכולתם של יהודים ספרדים אלו לקרוא טקסטים הייתה כפולה משל עמיתיהם בשל שליטתם הן בשפה הספרדית והן בשפה הערבית. אפילו מאות שנים אחרי שעזבו את ספרד המוסלמית, המשיכה השפה הערבית לסייע להם בלימוד טקסטים רפואיים מוסלמים ובתרגומם לשפה הלטינית,

14 על הנוק שתהליך זה גרם לרופאים ממיעוט ה'מוריסקו', ראו: Garcia Ballester 1999: 277-302.

ועל כן תרומתם להתפתחות מדעי הבריאות באירופה חשובה במיוחד (Barkai 1995: 63-49). כמו כן, השליטה בערבית אפשרה למספר רב של משפחות יהודיות להשתבץ במערך המנהל הספרדי בכל התפקידים שדרשו ידיעת ערבית, כמו נוטריונים בשפה הערבית, מתורגמנים, שגרירים למדינות מוסלמיות, גובי מסים בשכונות המוסלמיות של הממלכות הספרדיות ועוד (Romano 1978: 72).

אף על פי שרוב הסטודנטים היהודים לא למדו רפואה במוסדות רשמיים, כמו אוניברסיטאות, מדרסות או בתי חולים, הם יכלו להתגבר בקלות על המגבלות שהוטלו על התפתחותם האינטלקטואלית – אם אכן היו כאלה. הפיקוח הציבורי על מה שנעשה בתוך הבית פנימה היה קלוש ביותר ולא היה אפשר למנוע מיהודים לרכוש השכלה רפואית בביתו של מורה או באמצעות קריאת טקסטים. אין מקבילות רבות לקריאתו זו של אבן עבדון, אשר ביקש להפסיק 'למכור ליהודים ולנוצרים ספרים מדעיים אלא אם כן מדובר בספרים בענייני המשפט הדתי שלהם' (Bat Ye'or 1985: 187), ואין בנמצא עדויות לניסיונות מצד הרשויות המוסלמיות או הנוצריות לשים קץ לתופעה של לימוד רפואה בקרב היהודים. הלגיטימציה המלאה שהמסלולים ה'פרטיים' לרכישת המקצוע זכו לה במהלך המאה הארבע-עשרה, לא מאפשרת לקבוע כי הרשויות ביקשו למנוע מיהודים לרכוש חינוך רפואי ראוי על פי דרישות התקופה.

מנגנוני הסמכת הרופאים

בתקופה הנידונה, ובעיקר מן המאה השלוש-עשרה ואילך, היה מקצוע הרפואה כפוף לפיקוח מסוים מטעם הרשויות, המלכים והח'ליפים. בספרד המוסלמית ובספרד הנוצרית, נדרשו הרופאים מכל הקהילות הדתיות (לפחות להלכה) לעבור מבחני הסמכה, תנאי לקבלת רישיונות עבודה. בספרד הנוצרית נדרש רשיון אך ורק מיהודים ומוסלמים שרצו להציע את שירותיהם לציבור הנוצרי,¹⁵ אולם בחברות המוסלמיות נראה כי גם מי שטיפל בקהילתו בלבד היה אמור להיבחן. עם זאת, קשה מאוד לדעת מה היה היקף האכיפה של הדרישות האלה.

בספרד הנוצרית החל מנגנון ההסמכה לפעול בעקביות מרשימה לאחר הוראותיו של המלך אלפונסו השלישי מארגון ב-1289. אלפונסו השלישי קבע כי כל הרופאים המעוניינים לטפל בנוצרים בממלכתו יידרשו לעבור בהצלחה ועדות שיבדקו את הידע המקצועי שלהם. כמעט ארבעים שנה אחר כך, ב-1329, תוקנו חוקים אלו ונקבע שכל המועמדים יידרשו 'לעסוק לפחות ארבע שנים במקצוע הרפואה במסגרת Studium

15 מספר הרופאים המוסלמים בספרד הנוצרית שהציעו את שירותיהם ללא-מוסלמים מועט בהשוואה לרופאים היהודים שטיפלו בלא-יהודים (Garcia Ballester 2001: 59-61).

Generale (אוניברסיטה) [...] אחרת לא יתקבלו [למבחני ההסמכה].¹⁶ ממועד זה, אף אחד בממלכת ארגון (לפחות להלכה) לא הורשה לעסוק במקצוע אלא אם כן סיים את לימודיו בפקולטה לרפואה. קביעה זו הייתה יכולה להציב מכשול בפני בני המיעוטים, יהודים ומוסלמים, שלא התקבלו ללימודים במוסד אוניברסיטאי בגלל דתם. אולם, כפי שצוין קודם לכן, לא היה לאוניברסיטאות מונופול על ההכשרה מכיוון שהיו מסלולי לימוד אחרים. יהודים (ומוסלמים) שכבר עסקו ברפואה בזמן קביעת החוק (1329) קיבלו אישור להמשיך לעבוד בהתאם לסעיף השני של החוק: '[...] אלו אשר עוסקים ברפואה או בכירורגיה ייבחנו, ואלו אשר יימצאו בעלי יכולת יוכלו להמשיך לעבוד [...]]' (Garcia Ballester 2001: 59-61). ונוסף על כך, הסטודנטים החדשים קיבלו רישיונות עבודה אף על פי שלא למדו במוסד אוניברסיטאי, ולא נראה כי הייתה התייחסות לכך שהם לא עמדו בתנאי זה. ייתכן שהמחסור הכללי ברופאים הוא שהשפיע על שיקול הדעת של הסמכויות. הארכיונים מלמדים על גמישות ביחס למועמדים היהודים ורומזים לכך שהתלמידים היהודים קיבלו יחס מיוחד משום שפעמים רבות הם קיבלו את רישיונותיהם מהמלכים באופן אישי, בניגוד לדרישת החוק שאת הרשיון יעניקו גורמים מהעירייה. לדוגמה, פדרו החמישי (1368-1381) העניק רישיונות עבודה לשתי רופאות יהודיות, ובנו יורשו חואן הראשון (Juan I) אישר מחדש את הרישיונות האלה ב־1387 (Cardoner Planas 1949: 444), ואילו המלך פרה הרביעי (Pere IV) מוולנסיה העניק רישיון לרופא יהודי ושמו יפודה אבנביס (Jaffuda Abenvives) (Garcia Ballester 2001: 27). ממקרים אלו ואחרים עולה שחוק 1329 לא יושם במלואו. עם זאת, קשה לקבוע אם ריבוי המקרים שבהם מלכים הסמיכו מועמדים יהודים נבע מאהדה יוצאת דופן ליהודים, או שמא מתחרות פוליטית בין המלכים לעיריות על הזכות להסמיך רופאים (Garcia Ballester 2001: 47-49).

מבחינות מסוימות אפשר לכוונת את מנגנון ההסמכה בספרד הנוצרית בתקופה הנידונה 'פלורליסטית', וזאת משלוש סיבות: ראשית, ראינו כי היהודים קיבלו רישיונות עבודה גם מידי המלכים עצמם, למרות הדרישה ללמוד ארבע שנים במוסד רשמי; שנית, לפי מסמך משנת 1378, מועמדים יהודים (ומוסלמים) יכלו להיבחן בוועדות המורכבות מבני עמם ומנוצרים (Garcia Ballester 2001: 28); ושלישית, לפי מסמך משנת 1388, הייתה למועמדים זכות להישבע באמצעות נוסח שהתאים לתפיסתם הדתית: מועמד יהודי נשבע 'בעשרת הדיברות של המשפט שאלוהינו נתן למשה בהר סיני' (Garcia Ballester 2001: 70), ואילו מועמד מוסלמי עשה זאת 'כשפניו פונות לדרום [לכיוון מכה], נשבע באלוהים ובקבלה, ובסונה [...] של המוסלמים' (Garcia

16 סקירות מעמיקות בעניין החובה לעבור בהצלחה את המבחנים והדרישה לקבל רשיון, אפשר למצוא בעבודותיהם של: Roth 1958: 834-843 ו־Shatzmiller 1994: 14-22.

(Ballester 2001: 100). אולם, הפלורליזם היה חלקי בלבד. המועמדים היהודים (והמוסלמים) נבחנו במדעי הרפואה כאילו למדו בשיטות במוסדות האקדמיים הנוצריים. גרסייה בייסטר מסביר שהדבר גרם לכך שבהדרגה זנחו הסטודנטים היהודים את מודל הלמידה המוסלמי לטובת המודל הנוצרי, ושהערכה שפיתחו היהודים בהדרגה לשיטות הלימוד האקדמיות הנוצריות לוותה גם בהזנחה הדרגתית של ידיעת השפה הערבית. את מקומה של הערבית תפסה הלטינית, שהייתה בהדרגה לשפת המדעים הראשית גם בקרב היהודים (Garcia Ballester 1990: 85-92).

גם בחברות המוסלמיות, לרבות בספרד המוסלמית, אפשר לזהות מנגנון בקרה והסמכה. החוקרת ר'דה כרמי מסבירה כי על פי תפיסת האסלאם את תפקיד השלטון, היה הח'ליפה, המנהיג המדיני והדתי, מופקד על רווחתם הגופנית והנפשית של נתיניו המוסלמים. בהתאם לתפיסה זו, פיתחו השליטים מנגנון פיקוח על מקצוע הרפואה, מנגנון שכלל את משרד המחטסב ובחינות הסמכה לרופאים שרצו לעבוד באופן עצמאי.¹⁷ בחינות אלו היו מבוססות במידה רבה על ספרות ענפה שנכתבה בידי רופאים מוסלמים ודנה לעומק בדרכים למניעת שרלטנות רפואית. דוגמה אחת לכך היא חיבורו של אל-ראזי, מחננת אל-טביב, מסוף המאה התשיעית או תחילת המאה העשירית, המסביר מה יש לבדוק כדי לוודא שהרופא הנבחן רציני ומקצועי. על פי אל-ראזי, יש לבדוק שהרופא השקיע את רוב חייו בקריאת ספרים, רפואיים ואחרים, שהוא מבין נכון את השיטות הרפואיות שלמד ושרכש ניסיון מעשי בבתי חולים ידועים, או מתוך צפייה בעבודתם של רופאים מקצועיים רבים ועוד (Karmi 1981: 66-67).

באופן כללי, תפקידו של משרד המחטסב היה לפקח על כל העסקאות המסחריות בשווקים, ובתוקף אחריות זו היה אחראי גם למנוע שרלטנות רפואית. מספרד המוסלמית עבר התפקיד לספרד הנוצרית, שם זכה לשם 'אלמותסן' (almotacén) והמשיך להיות חלק מהמנהל המקומי עד 1877 (Karmi 1981: 77). המחטסב היה אחראי להשביע את הרופאים בשבועת היפוקרטס ולבחון את הידע שלהם, אף על פי שלא היה מומחה בתחומם. לשם כך הוא נעזר בספרים שנכתבו במיוחד לצורך זה. מסמכי הגניזה מראים שיהודים אכן נבחנו, ולכאורה רק לאחר מכן יכלו לעסוק במקצוע באופן עצמאי. לדוגמה, במכתב של רופא עיניים לעוזרו, שהיה גם קרוב משפחתו, אנו קוראים: 'שמעתי ש[אדם ושמו] מנחם כבר קיבל רשיון, בזמן שאתה עדיין רק "מתעלם" (מורה, מדרוך)' (Goitein 1963: 177-194). למרות כל זאת, סובר ליסר כי העדויות 'מראות בכירור שהחלטות לבחון [רופאים] היו שרירותיות והמבחנים עצמם לא היו מאורגנים כראוי' (Leiser 1983: 68). נראה כי הרשויות המוסלמיות לא פיקחו מקרוב על עבודת הרופאים. עקב מגבלות הכוח של המדינה בימים ההם, גם אילו רצו

17 על משרד המחטסב ראו: Ansari 1971: 485-493.

השלטונות למנוע מרופאים יהודים לטפל בציבור, היה ניסיון זה נכשל, ובפרט בשל הצורך הגובר בשירותים רפואיים. הציבור היה זקוק לטיפול רפואי, ולכן איש לא רצה להגביל את הרופאים היהודים.

חוקרי אסלאם החוקרים את צורות הפיקוח שהוצגו כעת, לרבות ליסר וכרמי (1981; Leiser 1983), אינם מזכירים הטיה אנטי-יהודית בתפקיד המחטסב, וכך גם גויטיין אשר הקדיש מאמר להכשרה ולהסמכה של הרופאים היהודים במאה האחת-עשרה (194-177: Goitein 1963). נוסף על כך, איש מהחוקרים אינו מציין מגבלות מיוחדות שתלמידי רפואה נוצרים נתקלו בהם בכואם לקבל רישיונות עבודה בארצות המוסלמיות. אף על פי כן, לפחות מסה אחת על תפקיד המחטסב (זו מאת אבן עבדון מסביליה שהוזכר בפרק הראשון) קוראת להגביל באופן שיטתי את תלמידי הרפואה היהודים, ושואלת, בין היתר: 'כיצד אפשר לתת את חיי המוסלמים בידים יהודיות?' (Bat Ye'or 1985: 187). ייתכן, כפי שמציין רות' (114: Roth 1994), שקריאתו של אבן עבדון משקפת את שאיפותיו של איש קיצוני שאינו מייצג את המציאות בסביליה במאה השתיים-עשרה. ואולם, הטפות נגד יהודים יכלו להשפיע על יחסן של הרשויות כלפי היהודים. ולכן, קיומו של חיבור כדוגמת זה של אבן עבדון מעורר שאלות על התנהלותן המעשית של הרשויות כלפי הסטודנטים היהודים לרפואה בחברה המוסלמית בחצי האי האיברי.

רופאים יהודים בשירות השליטים

אחרי שדנתי במסלול הלימודים של הסטודנט היהודי הממוצע, יש להסיט את תשומת הלב למצבם של הרופאים היהודים המצליחים ביותר – מי ששירתו את השליטים. מדובר במספר לא מבוטל של רופאים יהודים שנהנו מהצלחה יוצאת דופן. בהתחשב בכך שרופאים אלו השתייכו לקבוצה חברתית מודרת, למיעוט שנחשב לנחות ומסוכן, נראית הצלחתם מרשימה עוד יותר. היא קיבלה ביטוי ביוקרה ובמעמד חברתי: רבים מהם הועסקו בחצרות ובארמונות ופיתחו קרבה אישית לשליטים, ויש מהם שעסקו גם במנהל ובדיפלומטיה. בספרד הנוצרית ובספרד המוסלמית אפשר למצוא שליטים רבים שנהנו משירותיהם של רופאים יהודים, בהם כמעט כל שליטי האזור.¹⁸ ריבוי הדוגמאות מלמד כי במציאות נהגו 'להעלים עין' מיהדותם של בעלי המקצוע, ואפילו אנשי הכמורה הקתולית העסיקו אותם לעתים קרובות, בניגוד בולט לחוקים שחקקה

18 לסקירה על הרופאים היהודים בספרד המוסלמית ראו: Friedenwald 1967: 632-634. לסקירה עשירה במיוחד על הרופאים היהודים בספרד הנוצרית ראו: Friedenwald 1967: 636-672; Asis 1996: 46-47.

כנסייתם. פדרו טנוריו (Tenorio), הארכיבישוף של טולדו, הוא רק דוגמה אחת לאיש דת ספרדי שיהודי טיפל בו. במקרה זה היה זה חיים הלוי (Shatzmiller 1994: 95). גם לאפיפיורים היו רופאים יהודים, ומכאן שאנשי הכמורה בספרד לא היו מיוחדים בכך. לא כל הרופאים היהודים ששירתו את השליטים בספרד הנוצרית ובספרד המוסלמית התקדמו לתפקידי מנהל או דיפלומטיה, ולא כולם עשו רושם מיוחד והשאירו אחריהם עדויות בעלות משמעות. אין בידינו פרטים רבים על חייהם של אחדים מן הרופאים בארמונות השליטים, מלבד הידיעה שהם היו חלק מן הסגל הרפואי. לעומת זאת, על רופאים אחרים נמצאו שפע של עדויות החושפות את מערכות היחסים העמוקות שנוצרו בינם לבין פטרוניהם. עדויות אלו עוזרות לקבוע את מעמדם החברתי, הפוליטי והכלכלי של הרופאים. המקרה המתועד ביותר בספרד המוסלמית הוא של חסדאי אבן שפרוט (915-990), אשר שירת את הח'ליפה עבד אל-רחמן השלישי בקורדובה. באזור הנוצרי של חצי האי, המקרה המתועד ביותר הוא ללא ספק זה של אליעזר אבנרדוט (Abenardut) שחי במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה ושירת את אלפונסו הרביעי (Alfonso IV) שליט ארגון ואת יורשו פדרו הרביעי (Pedro IV). באמצעות שני הרופאים היהודים המפורסמים האלה, נוכל לקבל מושג כלשהו על מערכות היחסים ההדוקות שנוצרו בין הפטרוני לנתינו, על אף שאותו נתין השתייך לקהילה היהודית, או אולי, הודות לעובדה זו.

חסדאי אבן שפרוט

מנהיגותו של הח'ליפה עבד אל-רחמן השלישי (912-961) איחדה את אל-אנדלוס, אזור אשר ידע חוסר יציבות פוליטית רבה עד לעלייתו לשלטון. הצלחתו לא נבעה רק משורה של מבצעים צבאיים, אלא בעיקר ממדיניותו החכמה: שליט זה השכיל להבין כי עליו לפייס בין בני הדתות השונות ובני העמים השונים שחיו באזור שלטונו. מלכותו התאפיינה בסובלנות דתית רבה, על אף שהאסכולה המשפטית המוסלמית הדומיננטית באל-אנדלוס הייתה האסכולה המאלכית, הידועה בהחמרתה עם דתות אחרות. תודות למדיניותו זו, כרוניקות התקופה אינן מציינות כל התפרצות של אלימות נגד הקהילות הלא-מוסלמיות.

היהודים הפיקו תועלת רבה ממדיניותו של עבד אל-רחמן השלישי, בין היתר משום שהוא מינה כמה יהודים לתפקידי מנהל, ובהם את חסדאי אבן שפרוט. אבן שפרוט היה דמות מעניינת: בהיותו ילד רכש ידיעות מרשימות ביהדות ובשפות (ערבית ספרותית וערבית מדוברת, לטינית, שלמד ממורים נוצרים, ורומנס). כבר בצעירותו נמשך אבן שפרוט אל עולם הרפואה. הודות לכך שגילה מחדש את דרך הכנתה האבודה של תרופת הפלא הידועה בשם 'פארוק', זכתה מקצועיותו הרפואית לתהילה שהגיעה לאוזני עבד אל-רחמן השלישי. ככל הנראה, בשנת 940 בערך, מונה

אבן שפרוט להיות אחד מרופאי החצר הרבים של הח'ליפה. הח'ליפה הבחין במהרה באינטליגנציה יוצאת הדופן שלו ומינה אותו למשרה יוקרתית במערכת הממשל – מנהל מחלקת הכספים של המדינה (Sachar 1995: 22).

הודות למוניטין של נאמנות ואחריות שיצר לעצמו אבן שפרוט אצל עבד אל-רחמן השלישי, והודות לשליטתו הטובה בלטינית, שפת הממלכות הנוצריות של צפון חצי האי, קרא לו הח'ליפה לעזרתו ושלה אותו למשימות דיפלומטיות רבות. ייתכן שבזכות היותו לא-מוסלמי נחשב לאמין יותר כלפי חוץ, ולכן בחר המלך לשלוח אותו דווקא לנהל משא ומתן עם השליטים הגרמנים והביזנטים. מכל מקום, אבן שפרוט השתתף במשא ומתן עם הקיסר הביזנטי לאון (Leon), ועם אוטו הראשון (Otto I) מלך גרמניה. הצלחותיו המרשימות של אבן שפרוט במשימות אלו הפכו אותו לאחד היועצים המועדפים על הח'ליפה, והקנו לו שם בין-לאומי.

אפשר לומר כי המציאות הפוליטית של הח'ליפות היטיבה עם הרופא היהודי. בתוך החצר התחרו זו בזו שלוש עיליות על עוצמה פוליטית: העילית הערבית, העילית ממוצא ברברי והעילית ממוצא סלבי. אבן שפרוט, שלא השתייך לשום עילית או פלג, לא השתתף במאבקי הכוח האלה (Ashtor 1973: 181). ייתכן כי הח'ליפה פנה אליו דווקא והתייעץ עמו בסוגיות שונות משום שלא היה מעורב במאבקים ולא נחשד בנטיות מרדניות. סביר להניח שבהיותו יהודי שהכיר בכך שמעמדו, ואפילו חייו, תלויים ישירות ברצון השליט, נהג אבן שפרוט בנאמנות מוחלטת לפטרונו, ולכן היה משרת אידיאלי.

ואולם, למרות ההערכה שרכש הח'ליפה כלפיו, ועל אף המשימות המורכבות שמילא אבן שפרוט בשם אדונו, אשתור מסביר כי אבן שפרוט לא מונה מעולם לשר אוצר וגם לא זכה לתארים רשמיים אחרים שהתלוו לתפקידים החשובים שמילא. אשתור משער שהח'ליפה נזהר מלהעלות יהודי למעמד גבוה מדי כדי לא לעורר קנאה על רקע דתי בקרב הנתינים והפקידים המוסלמים האחרים (Ashtor 1973: 162). כך או אחרת, סביר להניח כי היו מי שביקרו את הקשר ההדוק שפיתח הח'ליפה עם יהודי, שכן היה מי שאמר: 'הנביא, שואתה הח'ליפה אינך מכובד אלא למענו, אומר על זה [על אבן שפרוט, היהודי] ששקרן הוא.'¹⁹

אבן שפרוט ניצל את מעמדו כדי לשמור על קשר עם קהילות יהודיות ברחבי העולם וניסה להתערב למענו. כאשר שלח הח'ליפה נציגים לאימפריה הביזנטית בשנת 948, ניצל אבן שפרוט את ההזדמנות, ובאישור עבד אל-רחמן השלישי, שלח עם המשלחת שני מכתבים לשליט הביזנטי ובהם בקשות למען יהודי האימפריה (Ashtor

19 בקיצורו של אבן רֶשֶד לספר הפואטיקה מופיע הקטע המעניין על חסדאי אבן שפרוט. תרגום לעברית ראו אצל: שטרן 1946: 141. התוספות בסוגריים הן של המחברת.

188: 1973). אמנם, המכתבים נכתבו בעברית ואבן שפרוט הוא שחתם עליהם, ללא אזכור הח'ליפה, אך העובדה שהח'ליפה אישר את המהלך מלמדת על מערכת יחסים קרובה ואישית מאוד בין הפטרון לנתינו היהודי.

אבן שפרוט פעל גם לקידום מעמדם של יהודי אל-אנדלוס. הח'ליפה מינה אותו לראש היישוב היהודי בממלכה והעניק לו סמכות להסדיר את ענייני הקהילה בהתאם לשיקול דעתו. הוא כונה 'נסיך', תואר הממחיש את הכבוד שזכה לו בקרב בני עמו. הדוגמאות לפעולותיו רבות: הוא פעל לעזרת יהודי שהסתבך עם גובי המסים, ואנו יודעים שכאשר השתדל בעבורו של יהודי אחר כדי שיקבל תפקיד ממשלתי, לא נפלו דבריו על אוזניים ערלות (Ashtor 1973: 163).

אמנם, תולדותיו המפוארות של אבן שפרוט אינן מייצגות את תולדות כל הרופאים היהודים בשירות השליטים המוסלמים בספרד המוסלמית, אך הן מעידות שיהודי היה יכול להיעזר במקצוע הרפואה כדי לצבור השפעה פוליטית בתוך החצר. אבן שפרוט אינו היחיד שמונה לתפקיד מנהלי בחצר השליט: אברהם בן מאיר אבן קמניאל מסרגוסה (Saragossa) (1100 לערך) וסלימאן אבן אל-מעלם (1105-1171) מסביליה, נשאו שניהם בתואר 'זויר'. דוגמה נוספת היא אברהם בן יצחק אבן שאלביב שמונה לשגרירו של הח'ליפה של סביליה ב-1085 ונפטר במהלך מלוי משימתו (Friedenwald 1967: 638).

אליעזר אבנרדות

סיפורו של אליעזר אבנרדות מספרד הנוצרית מלמד אף הוא על רופא יהודי שצבר השפעה פוליטית הודות לקשריו האישיים עם השליט. אליעזר אבנרדות מצא את דרכו לארמונו של אלפונסו הרביעי מלך ארגון בשנות השלושים של המאה הארבע-עשרה, ככל הנראה, בזכות היותו בנו של מאסטר מוסה (Maestre Mosse), אף הוא רופא יהודי שעבד בשירות אלפונסו. למעשה, השתייך אליעזר אבנרדות למשפחה שרבים מבניה היו רופאי חצר: הראשון מבני משפחת אבנרדות שנזכר במקורות הוא סלומון אבנרדוסי, המכונה 'אַלְפִּיקִים' (alfaquim)²⁰ ששירת בחצרו של המלך סנצ'ו מנאווארה (Sancho of Navarre) כבר בשנת 1178 (Leroy 1985: 14).

כמו אבן שפרוט, גם אליעזר אבנרדות לא עסק אך ורק ברפואה, גם הוא נשלח מטעם השליט לממלכות שכנות במשימות דיפלומטיות: ב-1331 יצא למשימה סודית לטרגונה (Tarragona), ושנתיים מאוחר יותר נשלח לקטלוניה (Catalonia) להעביר

20 הביטוי Alfaquim שכיח מאוד לכינוי רופאי החצר בספרד הנוצרית, יותר מ-Medicus או Phisicus. דויד רומנו הראה שהמונח נובע ממקבילו הערבי 'אל-חכים' (Romano 1978: 73-). (76)

מסר מלכותי לאבירי 'ג'ון הקדוש' (St. John). חשיבות המסר שהעביר, מסר שעסק בהכנות הממלכה המוסלמית של גרנדה לתקוף את העיר ולנסיה, מלמד על האמון הרב של השליט בשליחו. לשון המקורות מבטאת גם את הקרבה ביניהם – השליט קורא לאבנרדות 'רופאינו' או 'עוזרינו הביתי', ומדגיש כי 'שירותיו ניתנו לנו במהירות וביעילות' (Cardoner Planas 1947: 310), ובמקומות אחרים הוא מכונה 'בן משפחה' (familiar) (Shatzmiller 1994: 60).

אולם הביטוי הטוב ביותר למידת האמון שאבנרדות זכה לה בארמון המלך הוא משימות התיווך שמילא בין הממלכה ליהודים, הן בין הממלכה לקהילה היהודית כולה והן בינה לבין יהודים פרטיים. כמו אבן שפרוט, גם אבנרדות היה איש קשר בין יהודי האזור לארמון. ב-1327 שלח המלך אלפונסו את אבנרדות לכפרי קטלוניה להסדיר עניין הקשור במסים שיהודי האזור היו אמורים לשלם לשליט. משימה זו לא הייתה חד-פעמית וכעבור שנתיים נשלח אליעזר שוב לאותה מטרה (Cardoner 1947: 308). נוסף על כך, בשנת 1328 לערך, כאשר עמד רכישו של אחיו סלומון להיות מוחרם עקב מצבו הכלכלי המסובך, התערב הרופא ושכנע את אלפונסו להטיל עליו עונש קל יותר (Shatzmiller 1994: 63). מסמך מ-1332 מלמד כי אליעזר אבנרדות עזר ליהודי אמפוריס שבקטלוניה (Ampuries of Catalonia) כשביקשו בכתב מהרשויות להתנהג כלפיהם 'בצדק וברחמים' (Cardoner 1947: 326). ב-1332 מונה אליעזר אבנרדות באופן רשמי לשופט הערעורים לכל תושביה היהודים של ממלכת ארגון (Cardones Planas 1947: 323). כמו אבן שפרוט, קרבתו של אליעזר אבנרדות לרשויות עשתה אותו למועמד טבעי לייצג את קהילתו ואפשרה לו לפעול פעמים רבות לקידום האינטרסים של בני עמו.²¹

רופאי החצר היהודים – מבט השוואתי

שאלה מעניינת היא האם הרופאים היהודים ששירתו את השליטים זכו להטבות מיוחדות בשל מקצועם וקרבתם לשלטון – הן בהשוואה ליהודים בעלי מקצועות אחרים בחצר, הן בהשוואה ליהודים פשוטי העם והן בהשוואה לרופאי חצר מקרב המיעוט המוסלמי בממלכות הנוצריות.²² דומה כי מספרם הגבוה של היהודים שעסקו ברפואה – גבוה בהשוואה לאחוז היהודים באוכלוסייה ולמספר הרופאים בני הדתות

21 ש"ד גויטיין ניתח את מאפייני הרופאים-הדיפלומטים היהודים כפי שהם באים לידי ביטוי במסמכי הגניזה. מחקרו עוסק בחברות היס-תיכוניות המוסלמיות, אולם המקרים של אליעזר אבנרדות ורבים אחרים מלמדים כי מסקנותיו תקפות גם לספרד הנוצרית (Goitein 1963: 177-194).

22 לצערנו, נעשה עד כה מחקר מצומצם מאוד על מצבם של הנוצרים שחיו באזור השלטון המוסלמי בספרד. לפיכך, לא קיימות ראיות מספיקות על אודות רופאים נוצרים בחצרות השליטים המוסלמים מכדי שנוכל להכלילן בעבודה זו.

האחרות, מוסלמים ונוצרים – מעיד כי מקצוע זה נחשב יוקרתי במיוחד בעיני בני המיעוט היהודי.

בהשוואה לבני עמם, זכו הרופאים היהודים בספרד המוסלמית להטבות, לרבות בתחום המיסוי, והדוגמאות לכך רבות: ב־1336 קיבלו אליעזר אבנרדות ומשפחתו הנחה גדולה בתשלום המסים הייחודיים ליהודים לתקופה של שבע שנים; שנים ספורות לאחר מכן, ב־1340, הוגדרה המשפחה francos, כלומר 'אנשים חופשיים', הגדרה שפטרה אותם מתשלום כל המסים 'היהודיים'. כאשר ביטל המלך פדרו את כל ההטבות שהוא וקודמיו העניקו ליהודים, לא נפגעה משפחת הרופא מההחלטה (Shtatzmiller 1994: 63). בדומה לאליעזר אבנרדות, זכו גם הרופאים היהודים עזריה אבן יעקב מסרגוסה ומשה מהוסקה (Huesca) בפטור מתשלום המסים 'היהודיים' (ב־1323); הרופא שטיפל בנסיך אלפונסו (Infante Alfonso) השיג פטור ממסים אלו לעשר שנים; ואברהם מקסטלר (Castlar), שטיפל בחאימה השני (Jaime II) ומשפחתו נהנו מהטבה דומה שלוש שנה (Asis 1996: 39-40). הנסיכה מריה (Infanta Maria) של ארגון נימקה בכתב מדוע היא רואה לנכון להעניק פטור ממסים אלו לרופא שטיפל בה, חונק טריגו מסרגוסה (Junec Trigo), וטענה ששירותיו יקרים לה הרבה יותר מכל סכום של מסים שיוכל אי פעם לשלם (Shtatzmiller 1994: 73).

נוסף על תחום המיסוי, ניכר שהיה לשליטים הנוצרים אינטרס מיוחד להעניק חופש תנועה לרופאים היהודים כדי שיוכלו להגיש עזרה לבני המלוכה: בתקופתו של חאימה השני, קיבל וידל רובן (Vidal Roven) מברצלונה הבטחה מפטרונו שאמצעי התנועה שלו לא יוחרמו, שמטופליו ייהנו מכניסה חופשית לביתו שברובע היהודי ושעוזרו המוסלמי לא ייעצר (Asis 1996: 39). בדרך כלל, הורשו רופאים יהודים לגור בכל מקום שרצו מחוץ לרובע של קהילתם והיה באפשרותם לצאת מן הרובע גם כאשר שעריו ננעלו כעונש לקהילה (Asis 1996: 48). הארכיון של ארגון חושף גם שרופאים יהודים מסוימים בארגון נהנו מהזכות שלא ללבוש בגדים 'יהודיים' (Asis 1996: 39). ואולם, כאשר משווים את היחס שהרופאים זכו לו לזה שקיבלו יהודים אחרים ששירתו את השליטים, כמו פקידי מנהל, נוטריונים ומתורגמנים מערבית לספרדית,²³ נתקלים קודם כול בכעיה מתודולוגית: רובם המכריע של בעלי מקצועות אלו היו גם רופאי חצר, ולכן אין לדעת אם מעמדם וההטבות שקיבלו נבעו מהיותם רופאים או מהיותם פקידים מסוג אחר.²⁴ לדוגמה, כאשר בסוף 1283 נחקק בממלכת ארגון חוק נגד

23 במהלך ה'רקונקיסטה', שימשו רבים מהיהודים שידעו את השפה הערבית על כוריה פקידי מנהל, נוטריונים ומתורגמנים כעבור הרשויות הנוצריות שרצו להשליט סדר באוכלוסיות שנפלו למרותם (Romano 1978: 72-73).

העסקתם של יהודים בתפקידי ציבור, לא נפגע סמואל אבנמנסה, שהיה נוטריון ורופא, מהחוק, (Romano 1978: 84), ואין אפשרות לדעת בזכות איזה משני המקצועות. יתרה מזו, אם נשווה את מעמדו של הרופא חסדאי אבן שפרוט למעמדו של הנגיד שמואל בן יוסף הלוי אבן נגריילה (993-1056) (Naghrillah) שחי בממלכה המוסלמית של גרנדה, לא נוכל להצביע על הבדל בעל משמעות ביניהם. אבן נגריילה התקדם בחצר המלך המוסלמי בדיס (Badis) עד שמונה לוויזיר הגדול ב-1024. הישגיו, עושרו האישי, פועלו למען הקהילה וקרבתו לשליט אינם מלמדים על הבדל כלשהו בין מעמדו למעמדם של רופאים כמו אבן שפרוט.²⁵ אפשר להסיק מכך שבאותם הימים, מי שהיה מקורב לשליט נהנה מיחס מיוחד, בין שהיה רופא ובין שהיה בעל מקצוע אחר. אולם ייתכן שרופאי החצר נהנו בכל זאת מקרבה יתרה לשליט בהשוואה לבעלי תפקידים אחרים בשל אופיו ההוליסטי של הטיפול הרפואי המקובל באותה תקופה, טיפול שדרש היכרות אישית ואינטימית עם המטופל. גם לרופאים מקרב קהילת הרוב היה יתרון על בעלי מקצוע אחרים בחצר, והם יכלו בקלות יחסית לפתח יחסי קרבה עם פטרוניהם. כזה, למשל, היה המקרה של הרופא המוסלמי אבו בכר אבן טפיל אשר שירת את הח'ליפה אבו יעקוב יוסף (1163-1184). לורנס קונרד מציין שאבן טפיל היה רופאו הראשי של הח'ליפה, ושזכה להערכה הגבוהה ביותר ממנו. כהוכחה לכך מראה קונרד שהוא כונה 'וויזיר' לאות כבוד, אף שכמובן לא נשא בתפקיד זה (Conrad 1995: 3-13).

בהשוואה לרופאים מן המיעוט המוסלמי שחיו תחת השלטון הנוצרי, אפשר לומר בהכללה שהרופאים היהודים הצליחו להגיע ר'חוק יותר'. מספרם של הרופאים המוסלמים המוסמכים היה מועט ביותר. לדוגמה, גרסייה בייסטר מציין כי בחיפוש שערך בארכיונים של ממלכת ולנסיה נמצאו, לאורך כמאה וחמישים שנה (1375-1512), רק ארבעה מוסלמים בעלי הסמכה, לעומת יהודים רבים שהוסמכו לעסוק ברפואה בשנים אלו (Garcia Ballester 1975: 45). לפיכך, אין פלא שמספרם של הרופאים המוסלמים ששירתו את השליטים היה נמוך מאוד ביחס למספר היהודים שעשו זאת. כיצד אפשר להסביר פער זה? מיגל קסדה מסביר כי הסיבה לכך טמונה ברקע הסוציו-אקונומי הצנוע של המוסלמים שנותרו תחת הכיבוש הנוצרי, לעומת מרבית בני העילית המוסלמית, ובהם רוב הרופאים המוסלמים המלומדים, שברחו הרחק מחצי האי האיברי (Quesada 1989: 75). מכל מקום, היו רופאים מוסלמים מעטים שנקראו לטפל בשליטים הנוצרים, כמו רופא ושמו אבראהים אשר נקרא לשרת

24 לדוגמה, שלושת המתורגמנים היהודים ששירתו את המלך חאימה הראשון היו כולם גם רופאים, ראו: Romano 1978: 79.

25 על אודות אבן נגריילה ואביו, שמואל הנגיד, ראו: Roth 1994: 86-99.

את המלך חואן I בשנת 1387. כמן כן, ידוע על רופא ומנתח מוסלמי ושמו עבדאללה גסי שבשנת 1448 השיג מן הרשויות אישור 'להיכנס ולצאת מממלכת גרנדה ללא הטרדות' (Garcia Ballester 1975: 45). הדבר מלמד כי גם הרופאים המוסלמים, כמו עמיתיהם היהודים, נהנו מהטבות, ולפיכך, ייתכן שגם להם העניק מקצוע הרפואה אפשרויות קידום. ואולם, אפשר להניח כי בשל המלחמה שהתנהלה עד 1492 בין הממלכות הנוצריות לממלכות המוסלמיות שנותרו בחצי האי, היו לשליטים הנוצרים יותר סיבות לחשוד בנאמנותם של הרופאים המוסלמים מבזו של הרופאים היהודים אשר יכלו להיחשב לרמויות 'נטרליות'. מכאן שייתכן שהמצב הפוליטי היה סיבה נוספת לפער הגדול בין מספר הרופאים היהודים ששירתו את השליטים הנוצרים לבין מספר הרופאים המוסלמים שעשו זאת.

סיכום

מאמר זה ניסה לחשוף את יחסן של החברה הנוצרית ושל החברה המוסלמית בחצי האי האיברי כלפי רופאים יהודים, ובכך לתרום לשיח האקדמי העוסק בבחינת השתלבותם של היהודים בקהילות הרוב בימי הביניים. הבחירה בפרויזמה של ההיסטוריה של הרפואה מבליטה את ההיבטים המשותפים בחוויה ההיסטורית של הרופאים היהודים בספרד המוסלמית ושל עמיתיהם בספרד הנוצרית, ואת הפער הניכר בין התפיסות הדתיות והרטוריקה נגד יהודים ורופאים יהודים לבין מעמדם של אותם בעלי מקצוע למעשה.

ראינו כי בתקופה הנידונה, הן בחברה הנוצרית והן בחברה המוסלמית בחצי האי, לא הייתה כל מסגרת רשמית אשר נהנתה ממונופול על מסלולי ההכשרה של הרופאים. מציאות זו העניקה חופש פעולה רב יחסית לכל מי שהיה מעוניין ללמוד רפואה ולעסוק בה, ובהם בני המיעוטים. כמו כן, למרות קריאות מסוימות למנוע מרופאים יהודים לטפל ב'מאמינים', המשיכו הרשויות והשליטים להעניק להם רשיונות עבודה, והציבור המשיך לפנות אליהם לקבלת טיפול. יתרה מזו, נראה כי הליכי ההסמכה המקובלים בחברה המוסלמית ובחברה הנוצרית לא הפלו לרעה את בני המיעוטים בכוונה תחילה. בחברה המוסלמית, לא נראה כי המחטב, שהופקד על הסמכת הרופאים, נמנע מלהעניק רשיונות ליהודים שרצו לטפל בחולים מוסלמים; ובחברה הנוצרית, היה נהוג להשביע את המועמדים לקבלת רשיונות עבודה באמצעות נוסח שהתאים לאמונתם הדתית. כמו כן, על אף שהרופאים נבחנו בהתאם לשיטות הלימוד הנוצריות, לא היה בכך משום הצבת מכשול של ממש בפני המועמדים היהודים, אשר פיתחו הערכה רבה לשיטות הלימוד הנוצריות ואימצו אותן, שלא כמו המועמדים המוסלמים. מכל מקום, אי אפשר לדעת אם כל הרופאים, יהודים, מוסלמים ונוצרים,

שהיו חייבים לכאורה להשיג רשיון עבודה, אכן עברו את מבחני ההסמכה. ייתכן שהיו רופאים שעבדו ללא רשיון למרות הדרישה המחייבת ושגם אם היו מגבלות ייחודיות על בני המיעוטים, או קריאות להפלייתם לרעה (כמו אלו של אבן עבדון), הצליחו הרופאים היהודים 'לעקוף' אותן בקלות יחסית.

סיפורי חייהם של רופאים יהודים מצליחים וידועים חשפו בפנינו מערכות יחסים אינטימיות שנוצרו לעתים קרובות בין שליט לנתיניו היהודים, ואת האפשרויות לצבירת כוח פוליטי ולקידום חברתי שעמדו בפני רופאים אלו. ראינו כי למעשה לא הוצבו בפניהם מגבלות אמיתיות, אם כי אהדת השליטים לרופאים היהודים, אהדה שנבעה מכישוריהם המנהלתיים והלשוניים של רבים מהם ומהנאמנות הגבוהה שלהם כלפי פטרונם, הייתה 'סוגיה רגישה' וביקורת רבה הושמעה עליה. אף על פי שגם בעלי מקצוע אחרים שעבדו בשירות השליטים הצליחו להתקדם, נראה כי מקצוע הרפואה העניק ליהודים יתרון בשל הקרבה האישית בין מטפל למטופל שהייתה כרוכה בו. למרות התחזקותה של העוינות כלפי יהודים בספרד המוסלמית בעקבות עלייתה לשלטון של שושלת אל-מוחדון, והשפעתה הגוברת של הכנסייה בספרד הנוצרית, בעיקר מן המאה השלוש-עשרה ואילך, המשיכו רופאים יהודים להיקרא לשירות השליטים עד שגורשו מחצי האי, ברחו ממנו או הוכרחו להמיר את דתם.

דברים אלו מלמדים כי שתי החברות היו חסרות אמצעים, או חסרות רצון, לשמור על המדרג החברתי המקובל בנוגע לרופאים היהודים. השורה הארוכה של הזכויות וההטבות שהוענקו לרופאים אלו, המשימות המנהלתיות והדיפלומטיות שהוטלו עליהם וקיומם של מסלולי הכשרה ונוהלי הסמכה שהיו פתוחים למעשה בפני כולם, מעידים בבירור על כך שמעמדם של הרופאים היהודים חרג מתפיסת המדרג הבסיסית בין מאמינים לכופרים.

אפשר להציע כמה הסברים להשתלבותם החברתית המוצלחת של הרופאים היהודים בחברת הרוב, או במילים אחרות, לפער העצום שבין הרטוריקה העוינת לבין המציאות הגמישה: בעיני השליטים היו יתרונות להעסקת אדם שבשל היותו בן דת אחרת נטה להישאר מחוץ לקואליציות הפוליטיות שנקמו בתוך הארמון. היהודי ה'ניטרלי' היה יכול להיות דיפלומט ויועץ אמין יותר ויעיל יותר גם הודות לשליטתו בשפות זרות. נוסף על כך, ייתכן ששליטים העסיקו יהודים מכובדים ובעלי שם כיוון שחשבו שבכך הם מבטיחים לעצמם את נאמנותה של הקהילה היהודית כולה. כלומר, ייתכן שהעסקת יהודים הייתה גם כלי פוליטי.

מנקודת ראותה של החברה הכללית, ייתכן שהצורך של הציבור כולו בשירותים רפואיים גבר על תפיסת ההיררכיה התאורטית שמקורה בשיקולים דתיים. מספרם של הרופאים המיומנים מקרב המאמינים (בעיקר בספרד הנוצרית) לא סיפק את הדרישה, ולכן לא נותר אלא לפנות לרופאים מקהילות אחרות למרות הפגיעה בעקרונות

החברתיים-דתיים. המחסור היה עשוי להשפיע גם על שיקול דעתן של הרשויות שהיו מופקדות על הענקת רשיונות עבודה למועמדים מקרב בני המיעוטים. ולבסוף, ייתכן שתפיסות מיסטיות כלשהן על אודות הרופאים היהודים הן שפיתו את השליטים, ואת הציבור בכלל, לפנות אליהם לטיפול רפואי. ייתכן שרווחו סברות שהיהודים, דוברי השפות הזרות, הם בעלי 'ידע נסתר' שלרופאים המאמינים לא הייתה נגישות אליו ושבשל היותם 'זרים' לכאורה, ייחס להם הציבור תכונות ויכולות מיוחדות. בעת צרה ומצוקה נוטים בני אדם לחפש עזרה בכל מקום ולהתעלם מהבדלים דתיים. תופעה דומה התרחשה גם בקהילה היהודית בימי הביניים: קיימות עדויות רבות על יהודים שפנו לרופאים נוצרים ומוסלמים, לרבות בחצי האי האיברי, על אף הביקורת שהושמעה על כך בתוך הקהילה (Shatzmiller 1994: 121-123). כפי שמדגיש מרק כהן, 'כאשר היה מדובר בעניין רפואי, היתרונות המעשיים של ההחלמה התעלו מעל ההשפלה (הזמנית) של התלות בכופר' (Cohen 1994: 196). בכל מקרה, החברה הנוצרית הייתה מוכנה לסבול חריגות רבות מן ההיררכיה החברתית הרצויה כשהיה מדובר ברופאים מן הקהילה היהודית, ולכן, למרות הרטוריקה העוינת, הטיבה אתם.

לפי הניתוח שהוצג כאן, היו לרופאים היהודים אפשרויות רבות 'לחצות את הגשר' שעמד בין הקהילות הדתיות השונות ולהתקדם בסולם החברתי גם מחוץ לקהילתם. האם רופאים אלו ביקשו להשתלב בחברה הסובבת אותם הרבה יותר מבעלי מקצועות אחרים, ואם כן, מה הניע אותם לכך? ייתכן שמשום שהיה קל יחסית לרכוש את מקצוע הרפואה ולהשתלב בשוק העבודה, ומשום שלמקצוע זה היה הפוטנציאל לסלול לבעליו את הדרך להצלחה 'בעולם הגדול', היה מקצוע זה למקצוע מבוקש בקרב היהודים. עוד מעניין לבדוק כיצד התייחסו הרופאים היהודים עצמם לשאלת הסובלנות הנוצרית והמוסלמית. כלומר, אם הם גם עסקו בשאלה איזו חברה מאפשרת להם ליהנות ממעמד גבוה יותר ולאיזו מסקנה נטו להגיע. אך ספק אם המקורות מאפשרים מחקר כזה.

ביבליוגרפיה

- זברה, יוסף בן מאיר, תרפ"ה. ספר שעשועים, ברלין: אשכול.
 יונה, רונה, 2003. 'מוסלמים בספרד הנוצרית: סיפורו של החכם המוסלמי והנערה הנוצרית', היה היה 2: 60-85.
 רובין, אורי, 2005. הקוראן, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
 שטרן, ש"מ, 1946. 'שתי ידיעות חדשות על חסדאי אבן שפרוט', ציון 11: 141-146.

Ansari, Bazmee, 1971. 'Hisba', in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed.,

- Leiden: E.J. Brill, vol. 3: 485-494.
- Ashtor, Eliyahu, 1973. *The Jews of Moslem Spain* (trans. Aaron Klein and Jenny Machlowitz Klein), Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Asis, Yom Tov, 1996. 'Jewish Physicians and Medicine in Medieval Spain', in: Samuel S. Kottak and Luis Garcia Ballester (ed.), *Medicine and Medical Ethics in Medieval and Early Modern Spain: an Intercultural Approach*, Jerusalem: Magnes Press, 33-49.
- Barkai, Ron, 1984. *Cristianos y Musulmanes en la España Medieval: El Enemigo en el Espejo* (trans. M. Bar-Kochba and A. Komay), Madrid: Ediciones Rialp.
- Barkai, Ron, 1995. 'Between East and West: A Jewish Doctor from Spain', *Mediterranean Historical Review* 10: 49-63.
- Bat Yeor, 1985. *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, Rutherford, N.J.: Fairleigh Dickinson University Press.
- Cardoner Planas, Antonio and Vendrell Gallostra, Francisca, 1947. 'Aportaciones al Estudio de la Familia Abenardut, Medicos Reales', *Sefarad* 7: 303-348.
- Castro, Americo, 1984. *España en su Historia: Cristianos, Moros y Judios*, Barcelona: Editorial Critica.
- Cohen, Mark, R., 1994. *Under Crescent and Cross: the Jews in the Middle Ages*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Cohen, Mark, R., 1996. 'Islam and the Jews: Myth, Counter-Myth, History', in: Shlomo Deshen and Walter P. Zenner (eds.), *Jews among Muslims: Communities in the Precolonial Middle East*, London: Macmillan Press, 50-63.
- Conrad, Lawrence, 1995. 'An Andalusian Physician at the Court of the Muwahhids: Some Notes on the Public Career of Ibn Tufayl', *Al-Qantara* XVI: 3-13.
- Friedenwald, Harry, 1967. *The Jews and Medicine*, New York: Ktav Publishing House.
- Gabrieli, F., 1971, 'Ibn 'Abdūn', in: *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: E.J. Brill.
- Garcia Ballester, Luis, 1975. *Historia Social de la Medicina en la Espana de*

los Siglos XIII al XVI, vol. 1, Granada: Akal Editor.

- Garcia Ballester, Luis, Ferre, Lola, and Feliu, Eduard, 1990. 'Jewish Appreciation of Fourteenth Century Scholastic Medicine', *Osiris* 6: 85-117.
- Garcia Ballester, Luis, 1996. 'Ethical Problems and Relationship between Doctors and Patients in 14th Spain: on Christian and Jewish Practitioners', in: Samuel S. Kotttek and Luis Garcia Ballester (eds.), *Medicine and Medical Ethics in Medieval and Early Modern Spain: an Intercultural Approach*, Jerusalem: Magnes Press, 11-32.
- Garcia Ballester, Luis, 1999. 'El Sanador Morisco entre el Empirismo y la Ciencia Medica Escolastica', in: C. Alvarez de Morales and Emilio Molina Lopez (eds.), *La Medicina en Al-Andalus*, Madrid: Agapea, 277-302.
- Garcia Ballester, Luis, 2001. 'Medical Licensing and Learning in Fourteenth Century Valencia', in: Luis Garcia Ballester (ed.), *Medicine in a Multicultural Society*, Hampshire: St. Edmundbury Press, 1-123.
- Goitein, S. D., 1963. 'The Medical Profession in the Light of the Cairo Geniza Documents', *Hebrew Union College Annual* 34: 177-194.
- El Hour, Rachid, 2000. 'The Andalusian Qadi in the Almoravid Period: Political and Judicial Authority', *Studia Islamica* 90: 67-83.
- Ibn Abdun, 1948. *Sevilla a Comienzos del Siglo XII : el Tratado de Ibn Abdun* (trans. y eds. E. Levi Provençal y Emilio Garcia Gómez), Madrid: Moneda y Crédito.
- Romano, David, 1978. 'Judios Escribanos y Trujamanes de Arabe', *Sefarad* 38: 71-105.
- Karmi, Ghada, 1981. 'State control of the physicians in the Middle Ages: an Islamic Model', in: Andrew W. Russell (ed.), *The Town and State Physician in Europe from the Middle Ages to the Enlightenment*, Wolfenbuttel: Herzog August Bibliothek, 63-84.
- Leiser, Gary, 1983. 'Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century', *The Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 38: 48-75.
- Lepicard, Etienne, 1996. 'Medical Licensing and Practice in Medieval Spain: a model of interfaith relationships?', in: Samuel Kotttek and Luis Garcia Ballester (eds.), *Medicine and Medical Ethics in Medieval and Early*

- Modern Spain*, Jerusalem: Magnes Press, 50-60.
- Leroy, Beatrice, 1985. *The Jews of Navarre in the Late Middle Ages*, Jerusalem: Magnes Press.
- Perlmann, Moshe, 1972. 'Notes on the Position of Jewish Physicians in Medieval Muslim Countries', *Israel Oriental Studies* 2: 315-319.
- Roth, Cecil, 1958. 'Qualification of Jewish Physicians in the Middle Ages', *Speculum* 28: 834-843.
- Roth, Norman, 1994. *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, Leiden: E. J. Brill.
- Roth, Norman (ed.), 2002. *Medieval Jewish Civilization: an Encyclopedia*, New York: Routledge.
- Sachar, Howard, M., 1995. *Adios España* (trans. Ersi Marina Samara), Barcelona: Tthassalia.
- Shatzmiller, Joseph, 1994. *Jews, Medicine, and Medieval Society*, Berkeley: University of California Press.
- Simonsohn, Shelomo, 1982. 'La Iglesia y los Judios en la Espana Cristiana', *Actas del I Congreso Internacional: Encuentro de las Tres Culturas*, (Parrondo eds.) Toledo: Ayuntamiento de Toledo.
- Stillman, Norman, A., 1979. *The Jews of Arab Lands: a history and a source book*, Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Wasserstein, David J., 1995. 'Jewish Elites in Al-Andalus', in: Daniel Frank (ed.), *The Jews of Medieval Spain: Community, Society and Identities*, Leiden: E.J. Brill.
- Wasserstein, David, J., 1997. 'The Muslims and the Golden Age of the Jews in Al-Andalus', *Israel Oriental Studies* XVII: 179-196.
- 'The Canons of the Fourth Lateran Council, 1215', in: *Internet Medieval Sourcebook: Twelfth Ecumenical Council: Lateran IV 1215*. Retrieved from: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran4.html>